

Βιβλιοπαρουσίαση

Προς μια προφορική ιστορία του συνδικαλισμού στον κλάδο επισκευής αυτοκινήτου: Διαδρομές μνήμης και διαδρομές ζωής συνδικαλιστών της ΕΟΒΕΑΜΜ

Γιώργος Μπιθουμήτρης

κύριος ερευνητής Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών –
Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Είμαι διπλά χαρούμενος που είμαι σήμερα εδώ. Πρώτα από όλα, για να τιμήσω την συνάδελφο, ομότεχνο, αφυπηρητήσασα μεν, ενεργή δε ερευνήτρια του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, τη Μαρία Θανοπούλου. Με το συνεχιζόμενο έργο της στο πεδίο της προφορικής ιστορίας, με τις ερευνητικές πρακτικές της και φυσικά το ήθος, τη φυσική ευγένεια και τη ζεστασιά της, είναι μία πηγή έμπνευσης για εμάς τους νεώτερους, αλλά και ένα κάλεσμα να δούμε πιο δημιουργικά τη δουλειά μας. Ο δεύτερος λόγος, είναι η οικοδέσποινα, η Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας. Η ΓΣΕΒΕΕ, με τις πρόσφατες εκδόσεις προς τιμήν των 100 χρόνων από την ίδρυσή της, αλλά και με αυτήν την έκδοση, δείχνει μία σπάνια ευαισθησία σε θεματικές που μαρτυρούν διάθεση πειραματισμού, αυτοσχεδιασμού και αναστοχασμού. Φαινομενικά, αυτές οι εκδόσεις στρέφουν το βλέμμα στο παρελθόν, στη βιωμένη εμπειρία ενός

κόσμου που έχει πια χαθεί: πού είναι, άραγε, σήμερα οι μάστορες και οι μαθητές, η μαστοριά και η μαθητεία, η παράδοση της τέχνης και η τέχνη της παράδοσης; Τι έχει μείνει από την παραδοσιακή μεσαία τάξη τάξη των τεχνιτών και των ελευθέρων επαγγελματιών; Και φυσικά, τι έχει μείνει από τον συνδικαλισμό; Ας τα πάρουμε ένα-ένα.

Στο βιβλίο του με τίτλο «Ο Τεχνίτης», ο Αμερικανός Κοινωνιολόγος Ρίτσαρντ Σέννεντ, έγραφε προ δεκαπενταετίας:

Η «εργασία του τεχνίτη» υπονοεί πιθανόν έναν τρόπο ζωής που έσβησε με την έλευση της βιομηχανικής κοινωνίας – αλλά αυτό είναι παραπλανητικό. Η εργασία του τεχνίτη είναι μια ανθεκτική στον χρόνο, βασική ανθρώπινη ενόρμηση, η επιθυμία να κάνουμε καλά μια δουλειά ως αυτοσκοπό.

Άρα λοιπόν, όσο υπάρχει επιθυμία, προσέξτε, όχι απλά ανάγκη, επιθυμία,

λαχτάρα να κάνουμε καλά μια δουλειά, σαν αυτή να ήταν το κάλεσμά μας, η εργασία του τεχνίτη αντέχει. Ο σύγχρονος καπιταλισμός, ο καπιταλισμός των άκρων, με τον πυρετώδη ανταγωνισμό που επιβάλλει, κάνει θα λέγαμε πολύ θόρυβο, και αυτό το κάλεσμα ακούγεται ολοένα και πιο δύσκολα. Ο συνδικαλιστής έχει χρέος να διευκολύνει τους ανθρώπους να ακούνε την κλήση τους, έχει χρέος να κρατάει ζωντανή την τέχνη. Μα και ο ερευνητής της προφορικής μνήμης έχει ένα παρόμοιο χρέος. Δεν είναι τυχαίο ότι η Μαρία Θανοπούλου μιλάει για ένα πειραματικό εγχείρημα που προϋποθέτει αμοιβαιότητα: συμμετοχή της ιστορικού, αλλά ταυτόχρονα και του συνδικαλιστή που αφηγείται την ιστορία του. Στόχος μάλιστα, όπως λέει η ίδια, είναι η *αβίαστη και ρέουσα αφήγηση ζωής*. Με άλλα λόγια η μελέτη αποσκοπεί στο δομημένο, αλλά όχι στο σιλιζαρισμένο, όχι σε αυτό που είναι απολύτως ελέγξιμο και τελικά γνωστό από πριν.

Χρειάζεται να επιμείνουμε στις αρετές αυτού του πονήματος της Μαρίας Θανοπούλου. Η πολύ συστηματική δουλειά της ως προς την έρευνα πεδίου, ακολουθεί τις προδιαγραφές μίας βιογραφικής έρευνας, ωστόσο όπως προκύπτει και από τους πίνακες που παραθέτει, έχει προσπαθήσει πολύ, σε συνεργασία προφανώς με στελέχη της Συνομοσπονδίας, να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες, τις τρικλοποδιές, τα τυφλά σημεία που πάντα προκύπτουν σε μία έρευνα. Και φυσικά, όπως κάθε συνειδητοποιημένο μέλος της ερευνητικής κοινότητας, η Μαρία ξέρει να αναγνωρίζει τους περιορισμούς της έρευνας, τα ερωτήματα που μπορεί να απαντηθούν με μία σχετική ασφάλεια, αλλά και αυτά που δεν μπορούν να απαντηθούν καθόλου. Για παράδειγμα, ενώ στο πλούσιο έργο της έχει εξετάσει παραδειγματικά τη γυναικεία συμμετοχή στην αγορά εργασίας,

και γενικά τις σχέσεις των φύλων στην κοινωνική ζωή, εδώ μας εξηγεί ήδη από την αρχή, γιατί η συγκεκριμένη έρευνα δεν διεισδύει σε ζητήματα φύλου. Βεβαίως, αυτό δεν σημαίνει ότι λείπει εντελώς η προβληματική αυτή. Για παράδειγμα, μας εξηγεί πώς ο παραδοσιακός καταμερισμός εργασίας του τύπου ο άντρας στη δουλειά και στα κοινά, η γυναίκα στο σπίτι και την ιδιωτική ζωή, επιτρέπει στα υποκείμενα να συνδυάζουν την απαιτητική επαγγελματική και συνδικαλιστική ζωή με την οικογενειακή ζωή.

Η συγγραφέας θέτει από την αρχή με σαφή τρόπο τα ερωτήματα της έρευνας που οργανώνουν και δομούν το περιεχόμενό της, με τρόπο που μπορεί εύκολά να το παρακολουθήσει ο αναγνώστης. Κάνει έτσι το κείμενο προσβάσιμο σε ένα ευρύτερο κοινό, δείχνοντας σε εμάς τους νεώτερους, ότι η μαστοριά στη δουλειά μας, δεν βρίσκεται μόνο στον τρόπο που αναλύεις το αντικείμενο και το παρουσιάζεις σε ένα ακαδημαϊκό κοινό, αλλά και πως το κάνεις προσβάσιμο σε ευρύτερα κοινά.

Το βασικό ερώτημα είναι τι περιέχει η προφορική ατομική μνήμη των συνδικαλιστών, και εξειδικεύεται σε τρία επιμέρους: το πρώτο ερώτημα εξετάζει τις διαδρομές ζωής των συνδικαλιστών, το δεύτερο εστιάζει σε ένα υπο-σύνολο αυτής της διαδρομής, τον συνδικαλιστικό κύκλο, που είναι εγγεγραμμένος μέσα στον συνολικότερο βιογραφικό κύκλο του κάθε συμμετέχοντα, και τέλος, το τρίτο ερώτημα εξετάζει τη συνδικαλιστική δράση, όπου εκτός από τις μνήμες και τις μαρτυρίες των συνδικαλιστών, αξιοποιούνται παραγωγικά και οι μαρτυρίες πληροφορητών που έχουν μία μακροχρόνια επαγγελματική ενασχόληση με τον κλάδο.

Η έννοια του τοπείου, που η Μαρία γράφει με -ει, είναι κομβική για να

κατανοήσουμε την ιστορικότητα των πραγμάτων. Όταν μιλάς για τοπείο, και όχι για πλαίσιο, αποδέχεσαι την επίδραση της υποκειμενικής σου ματιάς πάνω σε αυτό που παρουσιάζεται στον αναγνώστη ως αντικειμενική πραγματικότητα. Μας φέρνει στον νου τον φωτογράφο που αυτός επιλέγει πώς θα μας δείξει το αντικείμενο, τον ζωγράφο που επιλέγει προοπτική. Το τοπείο, σε αντίθεση με τον τόπο, είναι κάτι που δεν υπάρχει ξέχωρα από αυτόν που το παρατηρεί και το αναπαριστά. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι δεν υπάρχει καμβάς, ότι δεν υπάρχουν καταστάσεις που έχουν την δική τους δυναμική, και που μάλιστα εξαιτίας αυτής της δυναμικής εμφανίζονται μπροστά μας. Είναι αυτό που λέμε ιστορικό πλαίσιο, λ.χ. οι πετρελαϊκές κρίσεις, το νέφος της Αθήνας, οι νέες τεχνολογίες στον κλάδο της επισκευής αυτοκινήτων, όπως το injection και ο καταλύτης, ή, ο ανταγωνισμός από τις μεγάλες αυτοκινητοβιομηχανίες στη δεκαετία του 2000.

Το τοπείο είναι ταυτόχρονα και κάτι παραπάνω από μία παγωμένη εικόνα. Η συγγραφέας μας δείχνει τους μετασχηματισμούς, και τις αλλαγές που φαίνεται πως έχουν σημασία για όλους τους εμπλεκόμενους στον κλάδο: ο μαγαζάτορας-επισκευαστής σταδιακά μετατρέπεται σε επιχειρηματία-επισκευαστή, η χειρωνακτική εργασία αντικαθίσταται με τον τεχνικό χειρισμό κατάλληλων μηχανημάτων, ο αγώνας για το μεροκάματο μετουσιώνεται σε επιδίωξη προσπορισμού κέρδους που να αποσβένει το κόστος των μηχανημάτων.

Μας δείχνει επίσης και τα αποτελέσματα της συλλογικής δράσης πάνω στο τοπείο, μεταφορικά, αλλά και κυριολεκτικά: ... σημαντικοί αγώνες... δόθηκαν για την διάσωση των ανεξάρτητων συνεργείων τα οποία λειτουργούν εκείνη την εποχή στο Μεταξουργείο, αγώνες που δεν

τελεσφόρησαν με αποτέλεσμα να εκδιωχθούν τα συνεργεία αυτά από την περιοχή λόγω απόφασης του Δήμου Αθηναίων περί αλλαγής της χρήσης γης. Ίδιο πρόβλημα χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν οι συνδικαλιστές του κλάδου και με τα συνεργεία που λειτουργούσαν τότε στον λόφο Σικελίας, στα όρια του δήμου Καλλιθέας. Στην δεύτερη αυτή περίπτωση, όμως, οι συνδικαλιστικοί αγώνες που δόθηκαν είχαν ως αποτέλεσμα την διάσωση των υφισταμένων συνεργείων, έστω κι αν στο μέλλον δεν θα μπορούσαν να αδειοδοτηθούν στην περιοχή του λόφου Σικελίας νέα συνεργεία.

Σε αυτό το δυναμικό τοπείο η συγγραφέας τοποθετεί και μία άλλη μετάβαση που έχει σχολιασθεί σε όλες τις πρόσφατες ιστορικές εκδόσεις της ΓΣΕΒΕΕ: από τον συγκρουσιακό, κινηματικό, συμμετοχικό συνδικαλισμό του '70 και του '80, περνάμε σε ένα πιο συνεργατικό και μετριοπαθές μοντέλο συνδικαλισμού, ένα μοντέλο που βασίζεται κυρίως στο επιστημονικό τεκμήριο, παρά στην κομματική θέση, ένα μοντέλο που προσαρμόζεται στις στρατηγικές επιλογές Ευρωπαϊκής Ένωσης και κράτους, αλλά και ένα μοντέλο που ψάχνει τρόπους να κρατήσει ζωντανό τόσο το ίδιο το συνεργείο στο πλαίσιο της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, όσο και το ενδιαφέρον των μελών του συνδικάτου.

Ακολούθως, ο λόγος δίνεται στα υποκείμενα, στην παραδοσιακή μεσαία τάξη: Στους κατεξοχήν homo faber (ανθρώπους-κατασκευαστές), σε αυτούς που ζουν στη μητρόπολη, αλλά και την περιφέρεια, τους πρεσβύτερους συνδικαλιστές της γενιάς του '60 και του '70, μιας γενιάς που όπως λέω έζησε τη βιομηχανική νεωτερικότητα της Δύσης, fast forward. Δηλαδή, αυτό που σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες η μεσαία τάξη και τα εργατικά-λαϊκά στρώματα έζησαν

ως θρίαμβο του κοινωνικού κράτους, των ισχυρών συνδικάτων, της ευημερίας μέσα από μαζική κατανάλωση, στην Ελλάδα οι λαϊκές τάξεις και ειδικά η λεγόμενη παραδοσιακή μικροαστική τάξη, οι ΕΒΕ και οι αυτοαπασχολούμενοι, το έζησαν πιο αργά και πιο συντομευμένα, για περίπου μία δεκαετία, καθώς από το '90 η αλλαγή παραδείγματος γίνεται αισθητή και εδώ. Τί ζήσανε λοιπόν τα υποκείμενα στη διαμορφωτική ηλικία των παιδικών και νεανικών τους χρόνων; Φτώχεια, στερήσεις και το δίλημμα 'γράμματα ή τέχνη':

Είχα δει στον αναγνωστικό, στην έκτη, το εξώφυλλο του βιβλίου. Είχε ένα αυτοκίνητο, όπως ήταν τα παλιά. Και λέω, αν μπορέσω να κολλήσω εδώ να μάθω να το πηγαίνω καλά θα είναι. Κι αν δεν μπορώ να το πηγαίνω, να μάθω τουλάχιστον να το φτιάχνω.

(Συνδικαλιστής γεννημένος το 1934)

Έχει σημασία ότι μιλάμε για επιλογή που δεν προκύπτει μόνο λόγω ανάγκης, αλλά και ως απάντηση σε ένα εσωτερικό κάλεσμα, στην ανάγκη για δημιουργία, για τέχνη που έχει ως αντικείμενο την επανόρθωση, όπως επανόρθωση φαίνεται ότι χρειαζόταν όλος ο παλιός κόσμος των αδικιών και των στερήσεων:

Ήταν ένα επάγγελμα που μου άρεσε από μικρός. Πέρναγα από τα συνεργεία κάτω και μου αρέσανε αυτά που έβλεπα. Ότι παίρνανε κάποια κατεστραμμένα αυτοκίνητα και τα φτιάχνανε. Και αυτό το αίσθημα δημιουργίας μου άρεσε.

(Συνδικαλιστής γεννημένος το 1961)

Και φυσικά, όπως κάθε τέχνη ξεκινάει με ένα σκίρτημα, που σου δείχνει, αν είσαι τυχερός, ότι να, αυτό θέλω να κάνω, αλλά ταυτόχρονα μαθαίνεται, διδάσκεται,

με άλλα λόγια μυείσαι σε μία τέχνη, με μάστορες-δασκάλους που έχουν και μία γονεϊκή λειτουργία, που παραπέμπει ευθέως στο loco parentis, τη θέση δηλαδή του γονιού που είχε ο αρχιτεχνίτης στις συντεχνίες του Μεσαίωνα. Αυτή η πατρική φιγούρα είναι άλλοτε αυταρχική, μα και άλλοτε προστατευτική:

Στην εποχή μας υπήρχε και αλητεία. Τότε δεν μπλέξαμε σε αλητείες.

(Συνδικαλιστής γεννημένος το 1963)

Η έρευνα συνεχίζει να μελετά σε βάθος τις προσωπικές, επαγγελματικές και οικογενειακές διαδρομές των υποκειμένων, φανερώνοντας έναν ολόκληρο βίοτοπο, αυτόν της παραδοσιακής μεσαιάς τάξης, όπως θα λέγαμε σήμερα. Έναν βίοτοπο νοικοκυροσύνης, μόχθου, εργασιακού ήθους και αξιοπρέπειας που χαρακτήριζε πολλά από τα ελευθέρια επαγγέλματα της εποχής. Στη συνέχεια ο φακός εστιάζει στον συνδικαλιστικό κύκλο της ζωής των υποκειμένων που όπως είναι φυσικό τέμνεται και με κύκλους πολιτικοποίησης, όπως η συμμετοχή στη νεολαία Λαμπράκη για τους παλαιότερους, η συμμετοχή στο σπουδαστικό κίνημα του '80 για άλλους, γενικότερα με την εμπειρία των κοινών στην πρώιμη μεταπολίτευση. Πάντα όμως πρόκειται για έναν ιδιαίτερο, ξεχωριστό κύκλο που ανοίγει νέους δρόμους στα υποκείμενα. Ακόμα και η οικογενειακή ζωή εμπλουτίζεται από το συνδικαλιστικό βίωμα, καθώς οι σύζυγοι των συνδικαλιστών πολλές φορές συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή του συνδικάτου, που κατά τα άλλα, όπως είπαμε, απαρτίζεται από άνδρες που συμμετέχουν ενεργά σε έναν πατριαρχικό καταμερισμό εργασίας.

Στο γιατί μπαίνουν στον συνδικαλισμό και τι έχουν αποκομίσει όταν κλείνει αυτός ο κύκλος, τα ευρήματα είναι νομίζω αρκετά σαφή: δεν πρόκειται τόσο για υλικά οφέλη,

ούτε για προσδοκίες επαγγελματικής ανέλιξης, παρότι η τριβή με τα κοινά σε βοηθάει να παρακολουθείς τις εξελίξεις του κλάδου σου, να προκόβεις. Πρόκειται κυρίως για ηθικές και συμβολικές ανταμοιβές που προέρχονται από μία αίσθηση ότι μπαίνοντας στον συνδικαλισμό «έκανα το χρέος μου» κάτι ανάλογο με κάτι που είπαμε πριν: μπήκα στο επάγγελμα γιατί «απάντησα στην κλήση μου». Δεν είναι τυχαίο ότι και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει ένας τόπος όπου οι άνθρωποι αναγνωρίζονται και εγκαλούνται αρχικά ως τεχνίτες και ακολούθως ως ενεργά μέλη μιας συλλογικότητας, μιας συντροφιάς. Τέτοιοι τόποι γίνονται σήμερα ολοένα και πιο δυσεύρετοι, αλλά αυτό είναι ίσως το θέμα μίας άλλης παρουσίασης.

Στο τελευταίο μέρος της μελέτης η συγγραφέας πραγματεύεται το ερώτημα της συνδικαλιστικής δράσης, όπως τη βίωσαν τα υποκείμενα που μαθήτευσαν σε αυτήν. Η ανάλυση ωστόσο γίνεται σε ένα άλλο επίπεδο σε σχέση με τις διαδρομές ζωής, στο επίπεδο της οργάνωσης. Μεταβαίνουμε συνεπώς από το μικρο-επίπεδο της ατομικής διαδρομής, στο μέσο-επίπεδο της οργανωτικής ζωής, ξεκινώντας από τα προβλήματα του κλάδου. Και εδώ περιμένει μία έκπληξη όσους δεν γνωρίζουν το αντικείμενο: θα περίμενε κανείς ότι το νούμερο ένα πρόβλημα στις μακρινές πια δεκαετίες του '70 και του '80 είναι η στενότητα πόρων, οι συνθήκες που θα επιτρέψουν καλύτερα εισοδήματα, άρα ευημερία. Όμως το κύριο πρόβλημα που έχουν να λύσουν τα συνεργεία αυτοκινήτων είναι αυτό της ταυτότητάς τους. Είναι το «ανοχύρωτο» επάγγελμα, που πρέπει να κατοχυρωθεί σε μία εποχή όπου η συλλογική ρύθμιση δεν έχει χάσει ακόμα τη λάμψη της. Είναι η αδειοδότηση και οι προδιαγραφές που καθορίζουν ποιοι μπαίνουν και ποιο βγαίνουν από το επάγγελμα. Καθορίζεται ο

ανταγωνισμός ως άμιλλα μεταξύ ομότεχνων που θέλουν να κάνουν τη δουλειά τους σωστά και τακτοποιημένα, χωρίς σκιές και υπόνοιες αθέμιτων πρακτικών, όπως φοροδιαφυγή, αισχροκέρδεια, πειρατεία κλπ. Το μουντζούρωμα και η υποτίμηση που το συνόδευε, αντικαθίστανται από μία συλλογική επιθυμία για τακτοποίηση του επαγγέλματος, του κλάδου και του χώρου δουλειάς:

«Το 90% τα συνεργεία εδώ στην (πόλη) είναι εξοπλισμένα πλήρως. Καθαρά. Δεν είναι όπως ήτανε. Το 90%, όταν έμπαινες σε συνεργείο, δεν ξαναέμπαινες. Και αυτό είναι αποτέλεσμα από τον σύλλογο, από την μάζωξη που γινότανε συναγωνισμός. Να γίνω κι εγώ καλύτερος, να έρχεται ο πελάτης να μην λερώνεται. Να έχει το σαλονάκι του, την τηλεόρασή του».

(Συνδικαλιστής γεννημένος το 1951)

Ο απαξιωμένος γκαραζιέρης, λέει η Μαρία, γίνεται τεχνίτης οχημάτων:

«Διώξαμε τον γκαραζιέρη. Αυτό έκανε άσχημη εντύπωση και στην επιλογή της γυναίκας. Σου έλεγε: 'Τι, θα πάρω γκαραζιέρη;' Γιατί ήταν με μια φόρμα μουτζούρικη ξεκομμένος πάνω στην δουλειά, ο οποίος δεν είχε τις δυνατότητες να πλυθεί...Λέγανε: 'Θα πάρω ένα κουρέα, αλλά όχι γκαραζιέρη'».

(Συνδικαλιστής γεννημένος το 1945)

Στο πλαίσιο της επιθυμίας για τακτοποίηση, που επεκτείνεται και στην οικογενειακή ζωή, δηλαδή στην ανάγκη της παρουσίας του άνδρα-κουβαλητή στο σπίτι, η Ομοσπονδία ανοίγει και το κρίσιμο ζήτημα του ωραρίου, καθώς μέχρι τη νομοθετική κατοχύρωση του συνεχόμενου δώρου και της Κυριακάτικης αργίας, η δουλειά είναι ήλιο με ήλιο.

Παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις, σωστά το συνδικάτο προέταξε την ανάγκη της κοινωνικότητας που συνδέεται και με την μέχρι τότε απαξίωση του επαγγελματία, άρα και πάλι ένα οικονομικό ζήτημα, συνδέεται άμεσα με τον αγώνα για μία άλλη ταυτότητα:

«Σου λέει: 'Εγώ, κύριε, είμαι αυτός. Ντυμένος, το Σάββατο, θα πάω να πω ένα καφέ. Το οποίο το έβλεπε ο καθένας. Σου λέει: 'Αυτός ο άνθρωπος κάνει μια δουλειά πετυχημένη και βρίσκει το χρόνο να ζήσει σαν άνθρωπος'» .

(Συνδικαλιστής γεννημένος το 1945)

Η έρευνα της Μαρίας φωτίζει και άλλα μέτωπα που άνοιξε ο συνδικαλισμός στον κλάδο, όπως οι άδειες λειτουργίας, ο εκσυγχρονισμός του συνεργείου, η επιμόρφωση, αλλά και η πάλη εναντίον της καταστρατήγησης του ανταγωνισμού από τις αντιπροσωπείες των αυτοκινητοβιομηχανιών, οι διενέξεις με τις ασφαλιστικές και γενικότερα οι αρρυθμίες που προέκυψαν με την είσοδο της χώρας στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά. Δεν λείπει τέλος η αναφορά στην διεκδίκηση νέων δραστηριοτήτων που διευρύνουν το επαγγελματικό πεδίο των επισκευαστών, όπως η υγραεριοκίνηση, ή η επισκευή του κλιματισμού. Ακόμα πιο εντυπωσιακό ίσως είναι το ίχνος της επιχειρηματικής-συνεταιριστικής αυτοοργάνωσης που ανιχνεύει η συγγραφέας και πάλι ως συλλογική απάντηση στον οξυμένο ανταγωνισμό που χαρακτηρίζει την εποχή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Τέλος, ακόμα και ο πιο δύσπιστος σε σχέση με τον ελληνικό συνδικαλισμό, διαβάζοντας αυτήν τη μελέτη, δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει ότι παρά τις δυσκολίες, τις αδυναμίες, ακόμα και ενδεχόμενα λάθη σε επίπεδο στρατηγικών κατευθύνσεων, το

αποτύπωμα που άφησε ο συνδικαλισμός των επισκευαστών αυτοκινήτων, δεν αφορά μόνο την τακτοποίηση και τελικά την επιβίωση του κλάδου, αλλά και τη συνδρομή του στην κοινωνία πολιτών, που γίνεται με όρους ηθικής κοινότητας, της οποίας τα μέλη διάγουν έναν κοινό τρόπο ζωής. Οι τελετουργίες, οι χοροί, οι εορτασμοί, αλλά και οι έρανοι, η συγκέντρωση βοήθειας ως έκφραση αλληλεγγύης απέναντι σε κομμάτια της κοινωνίας που έχουν ανάγκη, η καλλιέργεια της συναδελφικότητας, μας αποκαλύπτουν τη συγκρότηση μίας κοινωνικής τάξης ως ηθικής κοινότητας και με αυτήν την έννοια, η μελέτη της Μαρίας Θανοπούλου, βρίσκει τη θέση της σε μία σειρά μελετών κοινωνικής ιστορίας των λαϊκών τάξεων, που εκδόθηκαν με αφορμή τα 100 χρόνια της Συνομοσπονδίας. Κλείνοντας λοιπόν, να ευχηθώ να είναι καλοτάξιδο το βιβλίο, να μπει στα συνεργεία και στους χώρους της κοινωνικής έρευνας και να βρει η δουλειά αυτή μιμητές και μιμήτριες και σε άλλες τέχνες και επαγγέλματα.